

Viljenka Škorjanec

Italijanske metode pri izpustu iz koncentracijskih taborišč

UDK 940.547.2(450):341.34

ŠKORJANEC Viljenka, dr. docent, Gimnazija Bežigrad, SI-1000 Ljubljana, Peričeva 4, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, viljenka.skorjanec@guest.arnes.si

Italijanske metode pri izpustu iz koncentracijskih taborišč

Zgodovinski časopis, Ljubljana 65/2011 (143), št. 1-2, str. 152–175, cit. 86

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., It.)

Italijanski okupator je ob kršitvi načel mednarodnega prava na primeru interniranj Slovencev ob izpustih iz koncentracijskih taborišč uporabljal naslednje metode: vabljenje internirancev k sodelovanju, priporočila, osebne zveze, podkupovanje ter namerno počasnost pri reševanju vlog. Pri tem je izrabljaj tudi podporo dela Slovencev in njihovo notranjo razdvojenost, saj je omogočal predčasno izpustitev na prostost tistim posameznikom, ki so bili pripravljani nato vstopiti v enote Prostovoljne protikomunistične milice.

Ključne besede: okupator, mednarodno pravo, internacije, koncentracijsko taborišče, novačenje, Slovenci

Avtorski izvleček

UDC 940.547.2(450):341.34

ŠKORJANEC Viljenka, PhD., Assistant Professor, Gimnazija Bežigrad, SI-1000 Ljubljana, Peričeva 4, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, viljenka.skorjanec@guest.arnes.si

Methods Applied by Italian Authorities in the Process of Releasing Slovene Prisoners from Italian Concentration Camps

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 65/2011 (143), No. 1-2, pp. 152–175, 86 notes

Language: Sn. (En., Sn., It.)

In the process of releasing Slovene prisoners from concentration camps, the Italian aggressor applied a number of methods that were contrary to official regulations of international law. It solicited Slovene prisoners for participation; used recommendations and personal contacts; employed bribery; and intentionally delayed the processing of release applications. Taking advantage of the internal discord among Slovenes, it utilized the support of some of them and favored an early release of those who were willing to enlist in the Voluntary Anticommunist Militia.

Key Words: occupier, international law, internment, concentration camp, recruiting, Slovenes

Author's Abstract

Uvod

Vse od prihoda Benita Mussolinija na oblast so bili Slovenci žrtve nasilnega poitalijančevanja oziroma iztrebljanja. V sklopu tega načrta so med drugo svetovno vojno postavili tudi številna internacijska taborišča od Visca in Gonarsa, Trevisa, Padove, Reniccija in Raba, o katerih italijanska javnost še danes ve premalo, čeprav so v Italiji na voljo tudi kritična zgodovinska dela.¹ Bolje je obveščena o grozotah nacističnih koncentracijskih taborišč in trpljenju Judov. 11. september 1943 je dan, vreden trajnega spomina, saj so se odprla vrata italijanskih fašističnih koncentracijskih taborišč.² Veliko razburjenja je ob 60. obletnici osvoboditve taborišča Kampor na Rabu leta 2003 v medijih sprožila izjava predsednika italijanske vlade in tedaj tudi predsedujočega Evropski uniji (EU) Silvia Berlusconi, češ da je Mussolini na tisoče ljudi pošiljal na Rab v konfinacijo na počitnice. Izjavo so obsodile demokratične in veteranske organizacije doma in po svetu. Na osnovi zgodovinskih izkušenj s sosednjo Italijo v 20. stoletju kaže izjava na še en poskus zamegljevanja zgodovinskih dejstev. Z vstopom Slovenije v EU in odpravo ovir na mejah smo vendarle dosegli simbolno spravo.

Če velja, da je problem sprave med Slovenci še danes odprto vprašanje, ki traja vse od razpada sloge v devetdesetih letih 19. stoletja, pričujoča razprava na primeru taboriščne tematike dodatno osvetli slovensko neenotnost v času fašistične okupacije. Italijanski okupator je namreč spretno izkoriščal razkol med Slovenci tudi v primeru predčasnega izpusta iz koncentracijskih taborišč, kjer so imeli prednost tisti taboriščniki, ki so se po izpustu vključili v enote Prostovoljne protikomunistične milice (MVAC). Pri tem je pomagal tudi del slovenske duhovščine, ki je sodeloval z okupatorjem. Razprava temelji na analizi italijanskih uradnih dokumentov, ki jih je okupator na svojem begu pustil v Ljubljani. Izvirnike je ohranila Komisija za ugotavljanje vojnih zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo (KUZOP) in hranila kot dokaze tudi prijave in zaslišanja prizadetih ter celo verige, s katerimi so vklenili internirance v primeru nediscipline. Prikaz interniranja Slovencev z dodanimi sto dokumenti v izvirniku je komisija leta 1946 tudi objavila

¹ Npr. Spartaco Capogreco, *I campi del Duce*, 314 str.; Kersevan, *Lager italiani*, 287 str. Na drugi strani je ekstremni primer Luigi Papo, vojni zločinec, ki v Italiji velja za zanesljivega zgodovinarja. Vratuša, *Podpolkovnik Cuiuli*, str. 14–16.

² Janež, *Dan Spomina*, str. 26.

v knjigi.³ Ohranjeno gradivo, (danes ga hrani Arhiv RS) dokazuje neopravičljive kršitve mednarodnega prava italijanskega okupatorja, ki je podvrigel Slovence nasilju, ki se ga ne da opravičiti niti v imenu široko pojmovane vojne nujnosti.

Italijanska okupacija in internacije

Italijanske enote so 11. aprila 1941 brez odpora vkorakale v Ljubljano.⁴ Predsednik Narodnega sveta (NS) Marko Natlačen je najprej pozdravil italijanske vojaške oblasti pred bansko palačo, naslednji dan, 12. aprila, pa je z njihovo vednostjo odšel k poveljniku nemškega zasedbenega oddelka v Celje. Ker tudi posredovanje pri Nemcih⁵ ni uspelo, je nato zagotovil lojalnost italijanskim oblastem, ki so zasedle Ljubljansko pokrajino. Predstavniku fašistične Italije Emiliju Grazioliju je predstavil predlog, da bi NS obdržal izvršno oblast, ki bi jo podpirala Slovenska legija (ilegalna milica Slovenske ljudske stranke, ustanovljena 27. aprila 1941) na ozemlju, ki ga je zasedla Italija, vendar je bil predlog zavrnjen. NS se je zadnjič sestal 17. aprila na dan podpisa kapitulacije v Beogradu.⁶ 20. aprila 1941 so Italijani vso oblast prenesli na svoj komisariat za zasedeno slovensko ozemlje. Ljubljanska pokrajina je bila s posebnim odlokom 3. maja 1941 priključena k Italiji. Vrhovno oblast je izvrševal visoki komisar, pomagal naj bi mu štirinajstčlanski sosvet, ki je v začetku junija odpotoval v Rim in se poklonil Mussoliniju, sprejel ga je tudi papež Pij XII. Okupacijska politika je bila milejša od nemške (kar velja tudi za taborišča), vendar so v nadaljevanju skušali priključeno Ljubljansko pokrajino poitalijančiti in v njej vpeljati fašistični sistem.⁷ V šolah so uvedli italijanski jezik, ustanavljali fašistične organe, vpeljevali korporativni sistem, naseljevali Italijane, fašizirali uradniški aparat, medtem ko so v upravi in javnosti dopuščali dvojezičnost.⁸

Mussolini je 19. januarja 1942 Italiji priključeno Ljubljansko pokrajino razglasil za operacijsko ozemlje, general Mario Robotti jo je 23. februarja obdal z

³ KUZOP, *Internacije*, 187 str. Tone Ferenc je leta 2000 v uvodni študiji nadgradil taboriščno tematiko v zvezi s konfinacijami, racijami in internacijami v Ljubljanski pokrajini v letih 1941–1943. Dodanih je 490 dokumentov in seznam žrtev. Ferenc, *Konfinacije, racije, internacije*, 499 str.

⁴ Repe, *Sodobna zgodovina*, str. 149.

⁵ Natlačen je namreč nemškimi oblastem predlagal, da bi Nemci zasedli celotno slovensko ozemlje, ki bi po vzoru Slovaške in Neodvisne države Hrvaške (NDH) dobila status posebne države pod nemškim okriljem. Repe, *Sodobna zgodovina*, str. 149.

⁶ Prav tam. Istega dne so Italijani zasedli tudi otok Rab, kjer so leta 1942 zgradili koncentracijsko taborišče, ki ga je vodil podpolkovnik Vincenzo Cuiuli vse do 11. septembra 1943, ko so po kapitulaciji Italije taborišče osvobodili zaporniki sami. Rab je bil nato svoboden vse do 19. marca 1944, ko so ga okupirali Nemci.

⁷ Več o razmerah v Ljubljanski pokrajini, »o moči OF in nemoči Italijanov« v letu 1941 Mikuž, *Pregled zgodovine NOB I*, str. 215–276.

⁸ Repe, *Sodobna zgodovina*, str. 151–152; Šnuderl, Uvodna beseda. Matejev, *Rab*, str. 4. Avtor drobne brošure z naslovom Rab, ki je bila tiskana v Kočevskem rogu na rjavem papirju v formatu 10 x 10 cm, je v resnici Silverij Pakiž, član KUZOP, ki je zaradi varnosti uporabil psevdonim. Hrani V. Š.

žično ograjo in stražarji. Sledilo je zapiranje ljudi in prvi odgoni v koncentracijska taborišča. Prvotno je bil namen internirati okrog 10 % slovenskega prebivalstva (t. i. delne internacije), nato naj bi po zamisli Maria Roatte, poveljnika II. armade, izselili kar vse in na njihove izpraznjene domove pripeljali Italijane.⁹ Končni cilj je bil, da bi politično mejo izenačili z narodnostno.¹⁰

Poročilo KUZOP navaja posameznike, plačane od Italijanov, in njihove obveščevalce pri ofenzivnih akcijah na Dolenjskem, ki so izdajali člane Osvobodilne fronte (OF) za internacijo. Prve internacije v marcu in aprilu 1942, kakor tudi junija 1942, internacije jugoslovanskih oficirjev, so imele namen »izločiti iz ljubljanske pokrajine vse one elemente iz katerih bi se mogla krepiti OF in partizanske enote«. ¹¹ Junija 1942 je bila namreč že več kot polovica Ljubljanske pokrajine pod partizanskim nadzorom. Višek preganjanj je bil dosežen proti koncu junija, julija in avgusta 1942 z množičnimi aretacijami. Iz dokumentov italijanskega okupatorja ni mogoče navesti niti približnega števila internirancev, ker ga italijanske oblasti bodisi namenoma ali zaradi organizacijske nesposobnosti niti same niso poznale. KUZOP je na podlagi dokumentov sklepala, da so Italijani izgnali iz Ljubljanske pokrajine v koncentracijska taborišča približno 25 % prebivalstva.¹²

Kršitve mednarodnega prava

Že napad brez vojne napovedi kaže na kršitev mednarodnega prava, saj je bila Italija tudi kot podpisnik III. haaške konvencije pogodbeno dolžna, ne začeti sovražnosti brez predhodne vojne napovedi.¹³ Takoj po kapitulaciji jugoslovanske vojske 17. aprila je sledila druga kršitev. Ozemlje, ki ga je zasedla Italija, bi bilo lahko le vojaško okupirano. Italija je prav tako podpisnica IV. haaške konvencije, ki natančno določa režim, ki se sme uvesti nad okupiranim ozemljem. Okupator nima suverene oblasti nad okupiranim ozemljem, končna pripadnost slednjega se lahko odloči šele po vojni z mirovno pogodbo. Italijanska aneksija slovenskega ozemlja (Ljubljanske pokrajine) predstavlja odvzem vsakega mednarodnopravnega varstva.¹⁴ Uvod k IV. haaški konvenciji pravi, da dokler ne bo mogoče izdati popolnejšega vojnega zakonika, pogodbenice ugotavljajo, da v primerih, ki niso urejeni s sprejetimi predpisi, prebivalstvo in vojska ostanejo pod varstvom in spoštovanjem načel mednarodnega prava, kakor izhajajo iz navad, ugotovljenih med civiliziranimi narodi, iz zakonov človečnosti in iz zahtev javne vesti. 46. člen Pravidnika k IV. haaški konvenciji določa, da mora okupator spoštovati čast in pravice družin, življenje državljanov, zasebno lastnino in versko prepričanje. Ita-

⁹ *Internacije*, str. 26, Več o prehodu od delnega k splošnemu interniranju iz Ljubljanske pokrajine glej Ferenc, *Konfinacije, racije, internacije*, str. 10–15.

¹⁰ Šaje, *Belogardizem*, str. 217.

¹¹ Šnuderl, *Fašistično domobransko nasilje*, str. 137.

¹² KUZOP, *Internacije*, str. 24; prim. Ferenc, *Konfinacije, racije, internacije*, str. 26.

¹³ 1. člen III. haaške konvencije o pričetku sovražnosti, 18. 10. 1907.

¹⁴ IV. haaška konvencija o zakonih in običajih vojne na kopnem, 18. 10. 1907.

lijanska stran pa je člen v praksi izvajala s plenjenjem in uničevanjem premoženja ter z ustanovitvijo zaporov in internacij, v katere so pošiljali poleg mož in žena tudi starčke, dojenčke,¹⁵ visoke nosečnice, tudi gluhoneme in celo duševno bolne ljudi. Množični odgoni v taborišča so imeli namen uničenja naroda, načrtno izstradanje in umiranje.¹⁶ Prvotni namen je bil izprazniti ozemlja, ki bi jih naselili Italijani, kar kaže na poskus genocida Slovencev, ki pa zaradi neuspeha v roški ofenzivi ni uspel. Tudi 44. in 45. člen IV. haaške konvencije prepovedujeta okupatorju, da bi silil prebivalstvo okupiranega ozemlja h kakršnem koli sodelovanju, v praksi pa je šlo celo za odkrito novačenje. Kršitve osnovnih civilizacijskih norm so se nadaljevale vse do razpustitve taborišč in tudi po kapitulaciji Italije.¹⁷

Italijansko novačenje

Dogajalo se je, da je okupator pri množičnih zapiranjih in pregonih interniral redko, a vendarle kdaj tudi svoje sodelavce. Če je vpleteni, šlo je predvsem za posameznike iz Ljubljane, imel vplivnega zaščitnika, so ga izpustili. Internacija in po posredovanju takojšen izpust kaže na ponovitev, ki so jo v aprilu in maju 1942 prvič izvedli na primeru internacije in nato izpustitve kasnejšega ljubljanskega župana Leona Rupnika. Slednji si je namreč skušal pridobiti zaupanje Slovencev s pretvezo navidezne internacije, da bi veljal kot vzor Slovenca, ki je zaradi svojega prepričanja občutil jezo okupatorja. Neiskreni namen razkriva naslednji dokument: »Visoki komisar za Ljubljansko pokrajino je sklenil, da poveri mesto ljubljanskega župana divizijskemu generalu bivše jugoslovanske vojske Leonu Rupniku. General Rupnik je na to pristal, vendar prosi, da ga, preden nastopi to mesto, za kratek čas pošljemo v internacijo skupno z drugimi aktivnimi oficirji in ga nato osvobodimo. Namen tega ukrepa je bil, da se slovenski narod prepriča, da je general Rupnik deležen prav istega postopanja, kakor vsi oficirji /.../«. ¹⁸ Rupnik je res 20. aprila odšel v internacijo v Gonars, prve dni maja je bil izpuščen in 2. junija 1942 postavljen za ljubljanskega župana. Kako je javno mnenje sprejelo Rupnikovo imenovanje za župana, pove naslednji dokument: »Imenovanje generala Rupnika za ljubljanskega župana in njegovi pošteni napori za vzpostavitev reda in discipline niso prinesli nobenega blagodejnega učinka. Nekaj ljudi je sprejelo Rupnikovo imenovanje in

¹⁵ O otrocih, ki so se rodili v italijanskih taboriščih ali bili internirani kasneje, nazorno pove od februarja 2005 potujoča razstava z naslovom *Quando mori mio padre – Ko je umrl moj oče*. Sestavlja jo 26 panojev velikega formata spisov in risb slovenskih otrok, ki jih v izvorniku hrani Arhiv Republike Slovenije. Besedila imajo italijanski prevod z razlago. Razstavo spremlja tudi dvojezični slovensko-italijanski katalog z ilustriranim gradivom na 71 straneh. Več o tem Gombač, *Ko je umrl*, str. 14–16; o prvi otroški žrtvi – fantku, starem dva meseca, tudi Jezernik, *Italijanska taborišča za Slovence*, str. 288–289; Gombač, *Otroci v taboriščih*, str. 389–394.

¹⁶ KUZOP, *Internacije*, str. 5–6.

¹⁷ Zaradi postopanja fašističnih držav se je v mednarodnem pravu od leta 1948 začel uporabljati pojem genocid. Pomeni odrekanje prava na obstoj celotnih ljudskih skupnosti. Andrassy et al, *Međunarodno pravo I*, str. 342.

¹⁸ DIN, dok. št. 90a, str. 170.

njegov proglas z resno željo, da bi sledili njegovim navodilom. Velika večina ga pa nasprotno ima za italijanskega prodanca.«¹⁹ Nagrada za sodelovanje z okupatorjem je razvidna tudi iz predloga za izpust Rupnikovih sinov Vuka in Evgena ter zeta Dejana Suvajdžića, z utemeljitvijo, da bi bilo umestno izposlovati izpust vseh treh, ker pripadajo rodbini, ki nudi okupatorju svoje sodelovanje ter bi po izpustitvi mogli osebno sodelovati v MVAC.²⁰

V januarju in februarju 1943 je odhajalo v partizane tudi vse več ljudi iz Primorske, zato so italijanske politične, upravne in vojaške oblasti skušale ta pojav čimbolj omejiti. Zato so se »posluževale prisilnega novačenja moških s pomočjo vojaških in karabinjerskih sil in tudi aretacij sorodnikov tistih moških, ki so odšli v partizane«.²¹

Prvi internirani Slovenci iz Ljubljanske pokrajine so se iz italijanskih koncentracijskih taborišč začeli vračati pozimi iz leta 1942 na 1943.²² Izpusti so bili povezani s spremenjenim razmerjem sil v vojni, ko je okupator zaradi poslabšanega vojaškega in političnega položaja v svetu začel pozitivno reševati prošnje za izpust internirancev, ki so jih največkrat vlagali svojci. Vendar je postopal po že do tedaj preizkušenih metodah: »Z izpustom nekaterih je poizkušal kar najbolj poglobiti razdor v vrstah slovenskega ljudstva s tem, da je izpuščal najprej take, ki so bili pripravljene prostovoljno vstopiti v vojaške oddelke po okupatorju organizirane, oskrbovane in vodene ter po domačih izdajalcih zasnovane t. i. MVAC.«²³

O tem, da se italijanskemu okupatorju položaj v vojni ni razvijal v prid, govorita dve skoraj sočasni izjavi, ki ju je zapisal poveljnik XI. armadnega zbor, general Robotti. V svojem razglasu ob koncu roške ofenzive novembra 1942 pravi, da so »očičevalne in policijske akcije, ki so jih oddelki Kraljeve vojske in Črnih srajc armadnega zbor pričeli izvajati 16. julija tega leta, da bi v tej provinci vzpostavile red in mir, ki so ju kalili plačanci z angleškim in boljševiškim zlatom, rodile uspehe, ki ne potrebujejo razlag.« Ko je 10. novembra 1942 goriški nadškof msgr. Carlo Margotti naslovil na Robottija pismo, v katerem mu na koncu pošilja tudi blagoslove zanj in za njegove čete, je Robotti občutke zaskrbljenosti izrazil tako, da je na pismo dopisal pripombo: »Sedaj bi potrebovali vse kaj drugega, kot blagoslove!«²⁴

Italijani so med Slovenci v koncentracijskih taboriščih (predvsem na Rabu) odslej skušali najti najprej take, ki bi bili po izpustitvi poslušno orodje in orožje in bi ravnali proti slovenski narodnoosvobodilni vojski (NOV). Nato so za izpust prišli v poštev taki, ki po italijanski presoji niso predstavljali nevarnosti, da bi mogli okrepiti NOV. Da bi se zavarovali pred obtožbami mednarodne javnosti, v nekaterih uradnih spisih zaplenjenih dokumentov je namreč razviden strah pred

¹⁹ DIN, dok. št. 90b, str. 171.

²⁰ DIN, dok. št. 82 (nedatiran), str. 165; DIN, dok. št. 91, str. 171.

²¹ Ferenc, *Primorska in taborišča*, str. 198. Avtor primerljivo v opombi št. 55 bralca opozori tudi na »partizansko novačenje«.

²² Prve izpustitve majhne skupine bivših jugoslovanskih častnikov in podčastnikov iz taborišča Gonars so bile sicer že maja 1942.

²³ KUZOP, *Internacije*, str. 92.

²⁴ Prav tam.

morebitno internacionalizacijo,²⁵ so postopno začeli reševati najprej prošnje starih in bolnih internirancev.²⁶ Tisti, ki so bili poslani v koncentracijska taborišča zaradi splošnih varnostnih razmer, kar je v praksi pomenilo zaradi izselitve (italijanska želja po izpraznitvi nekaterih slovenskih ozemelj, ki bi bila priložnost za naselitev Italijanov), niso prišli v poštev prioriteta za izpustitev. Šele spomladi 1943, ko je bilo vse bolj očitno, da se ne bo uresničilo po številnih zidovih zapisano geslo »Vinceremo« (Zmagali bomo), so začeli izpuščati najprej po presoji žene in otroke, ki naj ne bi postali nevarni glede povezav z osvobodilnim gibanjem. Šele dobra dva tedna pred kapitulacijo, tj. od 21. avgusta 1943, so začeli izpuščati vse 14 let stare otroke in mladoletne.²⁷ Pri izpustitvah sicer ni najti humanih pobud, saj so v večini primerov odločale osebne zveze, priporočila ter podkupovanje. Vse do kapitulacije Italije drugi interniranci niso imeli možnosti za izpust. Okupator je izkoriščal brezup internirancev in njihovih svojcev. Iz taborišča je »bil namreč takoj izpuščen vsakdo, ki se je javil na službo v vrstah MVAC, ki je imela nalogo, da se pod okupatorjevim vodstvom bori proti lastnemu ljudstvu«.²⁸ Iz pričevanj nekaj preživelih internirancev na Rabu, kasnejših domobrancev, je razvidno, da se je res dalo predčasno rešiti iz internacije s prestopom v kolaboracijo. Po osebnih navedbah so iz taborišča prišli živi, ker so podpisali, da se prostovoljno pridružujejo.²⁹ Po kapitulaciji Italije, po prisegi pred generalom Erwinom Rosenerjem pa so se vključili v pomožne enote nacističnih varnostnih oddelkov (Schutzstaffel – SS).

Opis grozljivih taboriščnih razmer in italijanska manipulacija z ljudmi postavlja moralno vprašanje, ali je kolaboracija v tem primeru vendarle opravičljiva, saj je na podlagi ohranjenih dokumentov razvidno, da je res bila edina možnost, kako preživeti oziroma predčasno priti iz taborišč, če interniranci niso imeli pravih zvez in sredstev za podkupovanje. V zapisu Bruna Lucinija, načelnika generalnega štaba pri poveljstvu XI. armadnega zbora, v začetku januarja 1943, avtor namreč ugotavlja, da so bili do tistega časa izpuščeni na svobodo le tisti posamezniki, koristni kot sodelavci italijanske oborožene sile v vrstah MVAC, ali pa taki, ki so

²⁵ Tudi ena od ponavljajočih stalnic italijanske države v pogajanjih v zvezi z dokončno rešitvijo mejnega vprašanja v letih 1974–1975 je bil italijanski strah pred internacionalizacijo odprtih vprašanj. Tedanja jugoslovanska stran je prepoznala tovrstni strah in ga v pogajanjih, ki so uspešno pripeljala do Osimskih sporazumov, uporabljala kot pogajalsko orožje.

²⁶ KUZOP, *Internacije*, str. 92.

²⁷ Brigadni general Umberto Giglio, načelnik oddelka za vojne ujetnike in internirance pri poveljstvu II. armade (Superslada) je namreč naročil poveljnikom taborišč izpust ter da naj se poskrbi celo za spremljevalno zdravstveno osebje.

²⁸ KUZOP, *Internacije*, str. 93.

²⁹ Brajer, *Izpoved Antona Puha*, str. 10: »Vsi so podpirali le OF. Rožman je zato organiziral lastno vojaško silo. Vsi ti fantje smo imeli le eno izbiro – oditi v internacijo in verjetno v smrt ali pa vstopiti v vaše straže. Več kot 2000, torej 20% ujetih na Rabu, jih je po pol leta mučenja in stradeža umrlo. Preostale je ta načrt omehčal in župniki so jim izposlovali odpust, seveda če se bodo prostovoljno vključili v prav za to oblikovano MVAC. Kdor še ni bil dovolj mehak, je ostal v rabski mučilnici še devet mesecev, do italijanske kapitulacije. Med njimi sem bil tudi sam. Potem je nad menoj obvisela grožnja – nemško taborišče ali domobranci.« Prim. Škerl Kramberger, *Intervju Janez Winkler*, str. 12; prim. Kim, *Vprašanja za Urana*, str. 22; prim. Repe, *Sodobna zgodovina*, str. 159.

prešli starost 54 let ali so bili nezmožni opravljanja vojaške službe. Sledi mnenje, da bi se lahko vprašanje izpustov za navedene kategorije v splošnem ugodno rešilo, če pri tem ni pomislekov političnega značaja.³⁰ Lucinijev osnutek je dobil končno obliko v predlogu poveljnika XI. armadnega zbora generala Gastona Gambare, ki pravi, da je potrebno najprej osvoboditi tiste bivše jugoslovanske vojake, »ki bi utegnili koristno sodelovati z italijanskimi oboroženimi silami ali razvijati svojo lastno dejavnost, v kolikor bi ta koristila na ozemlju te pokrajine«.³¹

Siljenje prebivalstva okupiranega ozemlja h kakršnem koli sodelovanju predstavlja zavestno kršitev 44. in 45. člena IV. haaške konvencije. Novačenje k sodelovanju so postopoma širili tudi na ostale internirance, ki bi bili pripravljene »aktivno sodelovati« z okupatorjem, kar je razvidno iz dokumenta, kjer je poudarjeno, da bo novo novačenje v MVAC možno šele po prihodu internirancev iz koncentracijskih taborišč.³² Grozljive razmere v taboriščih, strah pred dokončnim izstradanjem, je povzročil, da so se nekateri interniranci odzvali odkritim italijanskim namigom, kar je razvidno iz ohranjenih prošenj za izpust, v katerih interniranci izražajo svojo pripravljenost služiti v MVAC. Prošnje v imenu internirancev so ponavadi vlagali svojci, upravne enote ali župni uradi, skupno za internirance iz celih vasi ali župnij. Iz dokumentov je razvidno, da so bile posamezne prošnje priporočene od obstoječih MVAC, ki so jih vlagale kar same. Tako je npr. bil odrejen iz vasi Ribnica izpust 98 moških internirancev zaradi uvrstitve v tamkajšnjo MVAC.³³ Na vlogo poveljstva MVAC v Horjulu, kjer je šlo za predlog izpustitve 67 internirancev, ki so bili 12. septembra 1942 poslani na Rab, ki je veljal za eno najhujših taborišč, je na dokumentu dopisana opazka poveljstva XI. armadnega zbora: »Nujen je njihov povratek zaradi predvidene ustanovitve MVAC.«³⁴ Poleg prikritih in potuhnjenih metod je okupator ponekod novačil ljudi kar naravnost v MVAC in je tiste, ki so se upirali, poslal v koncentracijska taborišča. Tako je bil npr. 12. avgusta 1942 zaradi odklonitve prevzema funkcije poveljnika enote MVAC v Polhovem Gradcu interniran slovenski učitelj Ivan Dolinar,³⁵ 10. junija 1943 pa mati Ana in sin Luka Nagode iz Pregrada, ker slednji ni hotel vstopiti v MVAC.³⁶

Iz ohranjenih italijanskih dokumentov je razvidno, da je okupator izkoriščal stisko internirancev, izstradanje s smrtjo, vsakršna taborišča počasne smrti pa ne opravičujejo niti poražencev niti zmagovalcev³⁷ v drugi svetovni vojni.

³⁰ DIN, dok. št. 82, str. 165.

³¹ DIN, dok. št. št. 83, str. 165.

³² DIN, dok. št. 84, str. 166.

³³ DIN, dok. št. 85, str. 166.

³⁴ DIN, dok. št. 86, str. 167; prim. DIN, dok. št. 87, str. 167.

³⁵ DIN, dok. št. 92, str. 172.

³⁶ DIN, dok. št. 93, str. 172.

³⁷ Prim. Bacque, *Druge izgube*, 303 str.

Vloga duhovščine

Italijanski okupator je izkoriščal tudi razkol med Slovenci, pri čemer kritična distanca zahteva presojo vloge tistega dela slovenske duhovščine, ki se je pridružila okupatorju.

Na italijanskem zasedbenem ozemlju ljubljanske škofije v t. i. Ljubljanski pokrajini, ki so jo 3. maja protipravno priključili italijanskemu kraljestvu, je ostalo 134 župnij ljubljanske škofije ter 204 škofijski duhovniki. Za razliko od lavantinske škofije, ki je tudi v času okupacije ostala ozemeljsko enotna, je bila ljubljanska škofija prepolovljena. Večji del škofije je prišel pod Nemce. V času vojne je na ozemlju Ljubljanske pokrajine skupaj s prebeglimi bivalo 905 duhovnikov. Dovoljenja za bivanje, namestitve in oskrbo je lahko dala le italijanska okupacijska oblast. Stiki z Vatikanom so bili pretrgani, Italijani v prvih dneh zasedbe niso odgovarjali na pisne vloge škofa Gregorija Rožmana, zato je slednji po nasvetu svetovalcev 20. aprila 1941 obiskal fašističnega visokega komisarja Graziolija in je 3. maja 1941 pozdravil kraljevi ukaz o priključitvi Ljubljanske pokrajine Italiji. Škof je bil vse od začetka okupacije »neke vrste advokat vseh, ki so se zaradi vojne znašli v stiski« in je pri najvišjih fašističnih oblasteh posredoval za vse. »Žal ni imel vedno srečne roke, vendar svojega posredovanja ni odrekel nikomur.«³⁸

Z italijansko okupacijo je torej prišlo do tesnega sodelovanja med Italijani in škofom Rožmanom, ki se je z duhovščino zoperstavil OF,³⁹ v kateri je prevzela vodstvo Komunistična partija Slovenije (KPS), in zaradi protikomunizma podpiral kolaboracijo.⁴⁰ Ko je visoki komisar Grazioli 16. julija 1942 želel pojasniti o inter-

³⁸ Dolinar, *Slovenska škofa in okupacija*, str. 208.

³⁹ V obdobju med vojnama je bila v Kraljevini Jugoslaviji (KJ) najmočnejša politična stranka na Slovenskem Slovenska ljudska stranka (SLS), ki se je organizacijsko in idejno naslajala na Katoliško cerkev. Zaradi številnih duhovnikov v njenem vodstvu je bila označena za klerikalno, prizadevala si je za avtonomijo Slovenije znotraj države tudi zato, ker so v KJ prevladovali pravoslavni kristjani. Zaradi močnega vpliva Cerkve v SLS je slednja največjega sovražnika videla v brezbožnem komunizmu, kljub temu, da KPS od nastanka 1937 še ni imela velike vloge. Iz njene kasnejše povezave s Krščanskimi socialisti (ki se od katoliškega tabora ločijo zaradi okrožnice Quadragesimo anno papeža Pija XI, v kateri je slednji ostro obsodil komunizem in socializem) in levim krilom Sokola (telovadna organizacija z narodnoobrambno usmerjenostjo) je nastala OF; več o Sokolih tudi *Slovenski veliki leksikon P–Ž*, str. 461.

⁴⁰ Katoliški politiki so OF očitali, da je le slabo zakrinkana komunistična organizacija. V odgovor se je OF razglasila za edino odporniško organizacijo v Sloveniji in vse, ki niso sodelovali z njimi, imenovala kolaboracioniste. Da bi poenotili protirevolucionarne odporniške organizacije, je bila ustanovljena Slovenska zaveza, ki je za svoj cilj razglasila prenovitev jugoslovanske države in prevzem oblasti po vojni. Zaradi vpliva Cerkve je videla v komunizmu večje zlo kot v fašizmu ali nacizmu, to sovraštvo pa je OF z obračunavanji s kolaboracionisti in svojimi nasprotniki le še stopnjevala. Italijani so sprva predlog Slovenske zaveze o ustanovitvi lastnih oboroženih enot za boj proti komunizmu zavračali, po uspešnih partizanskih ofenzivah so ustanovljene enote MVAC (Milizia volontaria antikomunista – Prostovoljna protikomunistična milica), ki jo je ustanovil italijanski okupator v dogovoru s Katoliško cerkvijo. Partizani so jih po ruskem zgledu imenovali bela garda. Izraz MVAC se med Slovenci ni uporabljal. Število njenih pripadnikov se je hitro povečevalo, kar je bila posledica propagande, strahu pred italijanskim nasiljem, krutih obračunov OF s svojimi nasprotniki in dejstva, da so Italijani iz koncentracijskih taborišč izpustili ljudi, ki so se zavezali, da bodo vstopili v MVAC. Repe, *Sodobna zgodovina*, str. 158–159; *Slovenski veliki leksikon, A–G*, str. 385.

niranju izobraženstva, hoteč posredovati, mu je general Robotti pet dni pozneje sporočil in ponovil, da bodo zaprli vse izobraženstvo iz Ljubljanske pokrajine. Povedal je, da tudi nekatere izjeme ne spreminjajo ukrepa in da ni rečeno, da bodo tisti, ki jih interniranje še ni doletelo, izključeni tudi v prihodnje. Nadalje pravi: »Edini pridržek je bil napravljen z ozirom na katoliške dijake, da bi izločili one, za katere smo pričakovali škofov namig. Vendar do sedaj škof ni posredoval.« Robotti nadaljuje, da je težko določiti, kdo naj bo interniran iz kazenskih razlogov in kdo zaradi zaščite.⁴¹ Iz dokumenta je sklepati, da je bil škof Rožman v nekakih dogovorih z vojaškim poveljstvom, ki naj ne bi interniralo tistih katoliških dijakov, za katere bi posredoval, toda ker v juliju tega še ni storil, so bili nekateri med njimi internirani. Da je škof italijanskemu okupatorju ponudil ovaduštvo in izročanje komunistov, je sklepati iz izjave ob predaji spomenice generalu Robottiju z dne 12. septembra 1942: »Vi, Italijani, imate v Ljubljani zaradi jezika, zaradi nezanesljivosti slovenskih uslužbencev, zaradi splošne dolžnosti molčečnosti velike težave pri razlikovanju med dobrim in slabim /.../ Mi, katoličani, izstopamo iz ravnodušnosti in Vam ponujamo, da Vam pri Vašem delu stojimo ob strani, in Vam sami izročamo komuniste.«⁴²

O sestanku z dne 12. septembra so ohranjeni zapisi slovenskega literarnega zgodovinarja, teatrologa, gledališkega kritika ter urednika Franceta Koblarja, ki je bil med vojno tudi predsednik Društva slovenskih pisateljev. V spomenici, ki je nastala kot posledica sestanka, naj bi škof predlagal okrepitev vaških straž, ki bi jim poveljevali tudi slovenski častniki, ki naj bi jih na škofov predlog izpustili iz taborišč.⁴³ Po posredovanju škofa so šele v začetku novembra 1942 iz koncentracijskih taborišč začeli izpuščati organizatorje in poveljnike najprej vaških straž in Legije smrti in nato še pripadnikov MVAC.⁴⁴ Drugi interniranci so v nadaljevanju morali za izpust »sami podajati izjave, da se vpišejo v belogardiste in morali v mnogih primerih službo tudi nastopiti.«⁴⁵

Iz dveh ohranjenih dokumentov je razvidno, da so župniki v prošnjah glede izpusta utemeljevali, da naj se vrnejo možje domov in da naj jim vojaške oblasti dajo orožje, da bi se nato v sklopu italijanske vojske borili proti partizanom z uvrstitvijo v MVAC.⁴⁶ Italijanske okupatorske oblasti so se tudi same obračale na nekatere duhovnike kot svoje zaupnike v zvezi z reševanjem prošelj internirancev za izpust. Tako je npr. župni upravitelj pri Sv. Vidu nad Cerknico, Franc Pezdir,

⁴¹ DIN, dok. št. 88a, str. 168.

⁴² Kristan, *Kolaboracija in protirevolucija*, str. 36.

⁴³ Petrovič, Trampuž, *Ali sem kriv*, str. 22; prim. isti, *Intervju Božo Repe*, str. 46; prim. Jan, *Škof Rožman in kontinuiteta*, str. 94–119; prim. Griesser-Pečar, Dolinar, *Rožmanov proces*, str. 60–76, 233–245; Iz primerljivih virov je razvidno, da spomenica ni gotovo škofova, saj je Rožman že 26. 9. 1942 poslal Grazioliju »Pro memorijo«, v kateri se je pritožil nad slabim ravnanjem Italijanov in nespoštovanjem določil mednarodnega prava. Iz tega je sklepati, da je slednja posledica sestanka, spomenica pa ni dokazano škofova.

⁴⁴ DIN, dok. št. 90a, str. 170.

⁴⁵ Po pripovedih internirancev je bil primer, ko je župnik kar s prižnice označil 28 faranov kot komuniste in vse so odpeljali na Rab. Matejev, *Rab*, str. 40.

⁴⁶ DIN, dok. št. 88, str. 168; prim. DIN, dok. št. 89, str. 169.

prejel dopis s prošnjo, »da mi najzaupneje pošljete seznam oseb, katere bi se po Vašem mnenju moglo vrniti njim družinam«. Pri tem je poudarjeno, da so na seznamu lahko le taki, »o katerih je znano, da niso nikdar javno izražali prevratnih nazorov, ter nudijo polno jamstvo o svojih protipartizanskih in protikomunističnih čustvih«. ⁴⁷ Iz dopisa je tudi razvidno, ne le, da so nekateri duhovniki mogli uspešno posredovati za izpust internirancev, temveč, da so imeli dogovorjene tudi posebne znake, s katerimi so morali označiti predlagane za izpustitev.

V povojnem procesu proti škofu iz leta 1946 je zapisano: »Obtoženi Rožman je izposloval mnogim internirancem izpust iz taborišč z namenom, da pridobi in poveča število pripadnikov izdajalskih formacij.« ⁴⁸ Rožman se je »tudi sam zavzemal za izpust nekaterih internirancev iz katoliškega tabora«. ⁴⁹ Duhovnik in zgodovinar Metod Mikuž je januarja 1943 zapustil službo na ljubljanski škofiji in odšel v partizane, kjer je postal verski referent Glavnega poveljstva NOV in Partizanskih odredov Slovenije. Po vojni leta 1946 je v članku z naslovom O nepravih duhovnikih kritično spregovoril o vlogi duhovščine med vojno. Z osvetlitvijo škofovih razmišljanj članek dopolnjuje presojo o njegovi vlogi med vojno. S škofom Rožmanom sta namreč ohranila stike po poti korespondence. Rožman mu je 21. marca 1943 pisal o nesmiselnosti borbe malega slovenskega naroda z velikimi imperialističnimi silami. Bil je mnenja, da je sicer prav pripravljati končni obračun, treba pa je to delati na skrivaj. V drugem pismu z dne 6. februarja piše, da ne verjame v zločine belogardistov in pravi: »Pošljite mi točne dokaze, da bom mogel z vso odločnostjo nastopiti!« Poslali so mu dokaze, »škof je molčal in ni storil ničesar«. 1. marca 1943 prizna, da sodeluje z Italijani in obupan vzklika: »Sedaj pa res vidim, da z Italijani ni mogoče skupno delati!« A ostal je samo pri besedah, delal z Italijani dalje in za njimi z Nemci, saj je kot škof prisostvoval tudi domobranski prisegi na ljubljanskem stadionu. Mikuž nadalje ugotavlja, da škof ni po vojni bežal iz Ljubljane »iz praznega strahu, ne iz napačnega prepričanja, da ga bo od partizanov doletela kazen pač zato, ker je katoliški škof, pač pa, ker je začutil in vedel, da ga bo spričo njegovega dokazanega in jasnega sodelovanja z okupatorji in domačimi izdajalci njegov lastni tudi verni slovenski narod klical na odgovornost«. Mikuž škofu očita beg, saj po njegovem bežijo zločinci, zato škof ne bi smel bežati, če ne bi bil zločinec. Enak očitek namenja tudi vsem drugim duhovnikom, ki so zapustili domovino. ⁵⁰

Preživeli interniranec taborišča Kampor na Rabu Stane Kirn se sprašuje, zakaj škof Rožman ni v taborišče poslal nobenega duhovnika, kljub temu, da je bil z okupatorji v dobrih odnosih. Drugi primer »pa je mobilizacija sestradanih in obupanih rabskih internirancev v nedvomno od škofa organizirano belo gardo (kdor se je hotel rešiti gotove smrti v taborišču, se je moral v prošnji župniku zavezati, da bo vstopil v belo gardo)«. Pričevalec se spominja, da četudi je večinsko trpljenje

⁴⁷ DIN, dok. št. 89 a, str. 169.

⁴⁸ *Proces proti vojnim zločincem*, str. 41; prim. Petrovič, Trampuž, *Intervju Ljubo Bavcon*, str. 39.

⁴⁹ Ferenc, *Konfinacije, racije, internacije*, str. 36.

⁵⁰ Mikuž, *O nepravih duhovnikih*, str. 198.

v taborišču povzročil italijanski fašizem, so tiste, ki so vstopili v belo gardo, nato označili kot prostovoljne antikomunistične borce. »Vsem internirancem pa je bilo osvobodilno gibanje in partizanstvo vedno edino upanje.«⁵¹

Iz drugega vira izvemo, da so po škofovem posredovanju slovenske šolske sestre redno potovale na Rab. Škof naj bi jim »izrecno naročil«, da ne smejo delati razlike med jetniki, ampak naj pomoč pravično delijo vsem, ne glede na narodnost in vero. Po pričevanju Zmage Radej, ki je s sestrami redno potovala do Reke in od tam »z ladjo s precejšnjo prtljago, ki je bila namenjena internirancem, je bila najvažnejša pošta s svojci. To je sestra Zmaga prinašala v osebni torbici.« Ker je taboriščna uprava sumila, da sestre ne opravljajo samo karitativne dejavnosti, so jih redno nadzirali in pregledovali, osebna prtljaga, polna pisem, ki so jih ilegalno pošiljali zaporniki svojcem v Ljubljansko pokrajino, je bila varna.⁵² Rožman si je prizadeval, da bi spravil iz koncentracijskih taborišč tudi otroke, ki bi jih za čas internacije njihovih staršev spravili v cerkvena otroška zavetišča. S sklicevanjem na »neki vir« avtor ugotavlja, da si je škof Rožman prizadeval, da bi starši v zaporih vojašnice na Taboru še pred odhodom v taborišče izročili otroke v cerkvena otroška zavetišča ali pa v rejo katoliškim družinam, čemur naj bi se nekateri starši uprli.⁵³

Razvidno je škof Rožman pri okupatorskih oblasteh posredoval za izpust ne glede na njihovo versko ali politično prepričanje, primer je njegovo sicer neuspešno posredovanje za Franceta Tomšiča.⁵⁴ Ohranjene in objavljene so namreč evidence, za katere zapornike, internirance in obsojence je škof prosil, da bi jih izpustili. »Že sama množica njegovih prošelj kaže, kako njegov odnos ni bil primer klasične kolaboracije. Dobesedni kolaborant se z okupatorjem odlično razume in tako dobro sodeluje, da mu ni treba protestirati in prositi pri okupacijskemu gospodarju.«⁵⁵ Neposrednih pozivov za vstop v MVAC ni izdajal, to so počeli duhovniki, ki so tudi v veliki meri presojali, koga naj Italijani izpustijo iz taborišč zato, da se bo pridružil protikomunističnim enotam.⁵⁶ France Dolinar v večplastni in celoviti predstavitvi škofa Rožmana ugotavlja, da se je po izjavah nekaterih prič škof zavedal moralne in etične vprašljivosti kasnejšega domobranstva, vendar ga je kljub številnim nepravilnostim sprejemal kot manjše zlo. »Rožmanove stike z okupacijskimi oblastmi, njegovo protikomunistično usmeritev in podpiranje domobranstva je spretno izkoristilo vodstvo KPS za verbalno in fizično nasilje nad duhovniki in verniki,

⁵¹ Kirn, *Zakaj taborišče Rab*, str. 16–17.

⁵² <http://kodelja.worldpress.com/>.

⁵³ Ferenc, *Konfinacije, racije, internacije*, str. 34.

⁵⁴ Griesser-Pečar, Dolinar, *Rožmanov proces*, str. 24–25, 153, 163–171, 253–263; prim. Jan, *Škof Rožman in kontinuiteta*, str. 161–171; prim. Petrovič, Trampuž, *Intervju Božo Repe*, str. 47.

⁵⁵ Nežmah, *Dokumenti o procesu*, str. 66. Iz recenzije knjige Čipić et al, *Med sodbo sodišča*, 643 str.; prim. Petrovič, Trampuž, *Intervju Ljubo Bavcon*, str. 39; prim. Saje, *Belogardizem*, str. 179.

⁵⁶ Petrovič, Trampuž, *Intervju Božo Repe* str. 47; prim. isti: *Intervju Matjaž Ambrožič*, str. 41–42.

ki so jih med drugo svetovno vojno pavšalno in brez dokazov obtoževali izdajstva in kolaboracije z okupacijskimi oblastmi.«⁵⁷

Vrhovno sodišče RS je 1. oktobra 2007 sodbo Vojaškega sodišča z dne 29. avgusta 1946 zoper škofa Rožmana razveljavilo in jo vrnilo v ponovno sojenje Okrožnemu sodišču v Ljubljani. Odmevi na razveljavitev sodbe v delu slovenskih javnih občil so bili burni. Na stanje duha je pokazala tudi objavljena »popačena Rožmanova izjava Grazioliju ob priključitvi Ljubljanske pokrajine Italijanskemu kraljestvu«.⁵⁸ Okrožno sodišče v Ljubljani je 10. 4. 2009 odločilo, da se kazenski postopek zoper škofa Rožmana ustavi. Tudi po razveljavitvi sodbe Vojaškega sodišča iz leta 1946 za nekatere ostaja medvojna drža škofa Rožmana sporna.⁵⁹ Ob 65. obletnici zmage nad fašizmom in nacizmom je Janko Pleterški zapisal, da je zgodovina Slovencev dobila »z vrsto za to odgovornih kolaborantov hipoteko, ki si je še danes ne zmore priznati«.⁶⁰

Komisija za reševanje prošenj

Preobrat na svetovnih bojiščih je povzročil spremembo italijanske taktike tudi v Ljubljanski pokrajini. V oddelku poveljstva XI. armadnega zbora, ki je sprejemal prošnje za izpust, je bila vse večja zmeda, zato so se že proti koncu novembra 1942 odločili imenovati posebno komisijo, ki naj bi na podlagi pregledanih prošenj pripravila predloge za izpust, v resnici pa ni imela nobenega vpliva.

Kot smo že ugotovili, je okupator najprej začel spuščati iz internacij tiste, ki bi postali njegovi sodelavci. Zaradi spremenjenih razmer v vojni so začeli postopoma obravnavati tudi prošnje za izpust bolnikov in starcev, vendar so postopki trajali več mesecev in je smrt večkrat prehitela predolgo odloženo, pa čeprav končno sicer ugodno rešitev. Pristojnost za izpuščanje internirancev iz koncentracijskih taborišč si je pridržala intendantca II. armade (Supersloda), po predhodni odobritvi armadnega poveljnika generala Roatte, po 15. decembru pa generala Robottija. Še decembra 1942 so italijanske vojaške oblasti hotele preprečiti pretok informacij o razmerah v taboriščih, ki so razvidno kazale na kršenje mednarodnopravno sprejetih norm v odnosu do internirancev, katerih podpisnica je bila tudi Italija. Tako so npr. vojaške oblasti prestregle dopis vojaškega duhovnika in kurata v taborišču Chiesanuova-Padova, ki je 16. decembra 1942 poslal ljubljanskemu škofijskemu ordinariatu dopis, da je potrebno poskrbeti za shirane in bolne internirance, ki so prišli iz Kočevske Reke. Namesto pomoči potrebnim so uvedli preiskavo in kurat je prosil za odpust iz vojaške službe. Robotti je na prejeto sporočilo dopisal pripombo: »Prav dobro! Ni bil primeren za službo, ki jo je opravljal.«⁶¹ »Protirevolucionarni tabor je izkoristil pripravljenost italijanskih oblasti, da postopoma izpuščajo iz

⁵⁷ Dolinar, *Med sodbo sodišča*, str. 31.

⁵⁸ Prav tam, str. 35.

⁵⁹ Horvat, *Škof Rožman*, str. 29.

⁶⁰ Pleterški, *Nujnost kolaboracije ali nujnost upora*, str. 6.

⁶¹ DIN, dok. št. 94, str. 173.

internacije tiste moške, za katere krajevni dejavniki zagotavljajo, da se bodo vključili v MVAC. Kot priča poročilo poveljstva 11. armadnega zbora z dne 18. decembra 1942, je to bilo celo v njegovem programu, kajti ta milica naj bi prelila že precej krvi za italijanskega okupatorja.⁶² Ferenc dodaja, da pa ni podatka, koliko med okoli 6000 privrženci MVAC jih je prišlo iz internacije, kar je glede na nered v italijanskih evidencah razumljivo.

Ustanovitev komisije je bila prebivalstvu Ljubljanske pokrajine sporočena tik pred božičem 23. decembra 1942 s posebno Objavo, iz katere je razviden varljivi videz nekakšne vneme pri reševanju prošenj za izpust z željo prepričati prebivalstvo o pravičnosti in razumevanju ter da zato odklanja nadaljnji sprejem prošenj za izpustitev iz taborišč. Iz izjave je vidna tudi veljavnost trditve o podkupljivosti. Njeno besedilo je general Gambaro 5. januarja 1943 poslal v odobritev Višjemu poveljstvu oboroženih sil Slovenije-Dalmacije, vendar ker odgovora ni bilo, je 14. marca 1943 ponovno pisal (akt št. 06/106 A.V.). V dokumentu piše, da bodo v komisiji prošnje za izpust samo zbirali in jih imeli v evidenci z edinim namenom, da iz njih povzamejo potrebne podatke za presojo posameznih primerov. Robotti, novi poveljnik Višjega poveljstva oboroženih sil Slovenije-Dalmacije, je 30. marca odobril besedilo objave s poudarkom, da je treba prošnje, podprte z vplivnimi priporočili, vzeti takoj v pretres.⁶³ Komisija za reševanje prošenj internirancev je torej brez jasnih navodil delovala vse do odobritve Objave. Poudarek je na treh točkah. Prošnje, ki jih pošlje XI. armadnemu zboru nadrejeno poveljstvo, je treba takoj vzeti v pretres, prošnje vojakov, ki so šteti kot civilni interniranci, se rešuje kot vse druge, vendar s previdnostjo, saj so slednji posebno nevarni, če bi se postavili na čelo partizanov. Torej je iz te kategorije treba izpustiti le take, ki »so nam zanesljivo naklonjeni«. Robotti se dotakne še vojnih ujetnikov in pravi, da za njih ni pristojno poveljstvo.⁶⁴ Na zunaj je komisija sicer začela poslovati z vtisom resnosti. V posebnem poročilu Poveljstvu XI. armadnega zbora pisec priznava in kritizira dotedanje napake pri reševanju prošenj, kritičen je do namernega zavlačevanja reševanja prošenj in do koruptivnosti. Pri reševanju posameznih prošenj namreč poizvedujejo pri kvesturi, karabinjerjih in vojaških enotah za mnenje, kar je sicer sistem dela italijanske policije, kadar gre za izpust konfiniranca ali za ponoven pregled seznama političnih osumljencev. Vendar pa naj ne bi bil ta postopek potreben pri slovenskih internirancih, ki so bili izgnani zaradi varnostnih razlogov ali izpraznitve posameznih ozemelj. Poročilo je kritično tudi do prioritet pri izpustih zaradi posredovanja vplivnih osebnosti, ki pripomorejo k hitrejšim rešitvam prošenj, kar pri ljudeh vzbuja slab vtis. Vendar je poročilo naslovniku ostalo brez odmeva.⁶⁵ Praksa je tudi pokazala, da se niso vračali interniranci, za katere so bila oddana ugodna mnenja za izpust, ampak celo tisti, za katere sploh niso bile zahtevane nobene poizvedbe, kar kaže na intervencije »močnih osebnosti in delovanje raznih vplivov«.⁶⁶

⁶² Ferenc, *Konfinacije, racije, internacije*, str. 37; isti, dok. št. 361, str. 329.

⁶³ KUZOP, *Internacije*, str. 99–100.

⁶⁴ Prav tam, str. 100.

⁶⁵ DIN, dok. št. 81, str. 164–165.

⁶⁶ KUZOP, *Internacije*, str. 101.

Po novih navodilih so torej tudi s komisijo spet obveljale že do tedaj uporabljane in preizkušene metode: poskusi vabljenja internirancev v izdajalsko MVAC, priporočila, osebne zveze, podkupovanje ter namerna počasnost pri reševanju vlog. Posredovanje za izpust je bilo povezano s protiuslugami, večkrat celo skrajno poniževalnimi. Iz odmevov ljudi v dokumentih je razvidno, da so imeli prednost pri izpustu premožnejši, kar jasno kaže na podkupovanje. Še izrazitejši primer sledi iz pisma, kjer piše: »Danes mi je šlo na jok, ko sem pri odhodu iz poveljstva armadnega zbora, kjer sem prosila za razgovor z Gambaro, slišala nekega častnika reči, da to ni potrebno za žensko, da zadostuje, da plača /.../ razumeš /.../ da plača s svojim telesom /.../ pa doseže vse /.../«⁶⁷ Tako so tudi nekatere ljubljanske prostitutke ugotovile, da lahko s prodajanjem Italijanom posredujejo v zvezi z internacijami. Dokumentiran je primer ženske, ki je živela izključno od tega, da se je za denar prodajala le italijanskim častnikom z višjimi čini. Hkrati pa je posredovala za Slovence, aretirane, priprte ali internirane z namenom njihove izpustitve. Svojega početja ni skrivala in dala vedeti, da s svojimi zvezami lahko doseže oprostitev. Od sorodnikov je za uslugo zahtevala zneske, ki so presejali tudi do 10.000 tedanjih lir.⁶⁸ Njeno javno delovanje je bilo škodljivo, zato so jo Italijani internirali.⁶⁹ Iz navedenih primerov je razvidno, da pri izpustih ni šlo za princip humanosti, temveč za uveljavljanje navidezne moči in ravnanje v imenu nizkotnih osebnih koristi posameznikov. V zgodovino internacij Slovencev v italijanskih koncentracijskih taboriščih sodijo tudi množične demonstracije za izpust taboriščnikov. OF je že od februarja 1943 začela z množičnimi demonstracijami. Demonstrirale so predvsem žene internirancev in matere interniranih otrok in to pred sedeži italijanskih uradov, pred vladno palačo, kjer je uradoval visoki komisar Grazioli in po njegovem odhodu junija 1943 Giuseppe Lombrassa oz. avgusta general Riccardo Moizo, tudi pred Kazino, kjer je bil sedež armadnega zbora, vojašnico na Taboru, pred stanovanjem generala Gambare ter sodnimi zapori, dvakrat pa tudi pred škofijsko palačo. Od februarja do avgusta 1943 je bilo devet demonstracij. Med demonstracijami so delegacije žensk zgoraj navedenim izročale pisne zahteve za izpust internirancev. Italijanske oborožene sile so prijele in obsodile nekaj demonstrantk, niso pa jih ustrelili.⁷⁰

Tudi s padcem Mussolinija 25. julija 1943 je fašistična vojska delovala naprej. General Gambaro je 31. julija 1943 objavil razglas, kjer piše, da se ohranjajo obstoječi predpisi v Ljubljanski pokrajini.⁷¹ Enako je veljalo tudi za taborišča. Tudi po vojaški kapitulaciji Italije je internirancem le v nekaterih taboriščih uspelo zlomiti odpor taboriščnih uprav in oditi domov ali se priključiti NOV. Drugod so poveljstva internirance izročila Nemcem, ki so jih nato odpeljali v svoja taborišča.

⁶⁷ DIN, dok. št. 95, str. 174.

⁶⁸ V taborišču Rab se je npr. za denar tedanjih 25 lir dalo kupiti hlebček kruha. *Črne bukve*, str. 221–222.

⁶⁹ DIN, dok. št. 96, str. 174.

⁷⁰ Ferenc, *Konfinacije, racije, internacije*, str. 37.

⁷¹ Šnuderl, *Fašistično domobransko nasilje*, str. 119.

Nesloga med Slovenci

Nasprotna propaganda je vojno med partizani in italijanskim okupatorjem imenovala »komedija z bojem proti komunizmu«. Najpogostejši objavljeni očitki nasprotne propagande v Slovincu, Slovenskem domu, Slovencevem koledarju 1944, v Črnih bukvah, v raznih letakih, drugih brošurah in govorih so trditev, da je bila OF do kapitulacije Italije 1943 v zvezi z italijanskim okupatorjem. Slednji naj bi vojski dobavljal orožje, vodil samo navidezne borbe in celo, da vse izgube italijanske vojske od leta 1941 do 1943 naj ne bi znašale več kakor 400 mož.⁷² Tudi na primeru taboriščne tematike sta vidna razdvojenost ter razkol Slovencev med drugo svetovno vojno. Razkol, razviden v tisku in publikacijah, uvodno osvetljuje npr. tudi članek z naslovom: Naše zmage nad rdečimi tolpami in pouk iz njih, ki je izšel v tedniku Slovenski dom,⁷³ z dne 8. aprila 1944. Iz vsebine članka je razvidno, kolikšno je bilo tedaj sovraštvo med Slovenci. Pričevalec medvojnega časa se spominja tedanje propagande: »Če bodo zmagali komunisti, bomo jedli vsi iz enega kotla, porušili pa nam bodo tudi cerkve.«⁷⁴ Tovrstna medvojna propaganda je posledično pomenila, da so se nekateri verni Slovenci povezali z okupatorjem proti lastnemu narodu. Glede korenin preteklosti, je poveden naslednji aforizem: »Od vseh časov se v naši politiki največ uporablja preteklik.«⁷⁵

V poglavju Sodelovanje OF z badoglijevskimi pripadniki savojske vojske npr. Črne bukve v zvezi s taboriščem Kampor na Rabu med drugim navajajo kot »najstrahotnejši dokaz za izdajalsko zaroto, ki jo je komunistična OF sklenila s savojsko cesarsko vojsko proti lastnemu narodu, koncentracijska taborišča, v katera so leta 1942 cesarski vojaki odvlekli kakih 25.000 Slovencev«. V nadaljevanju sledi, da »bomo navedli nekaj imen nesrečnih žrtev, za katere je bilo moč dobiti do zdaj točne podatke. Iz teh bo razvidno, da je savojska cesarska vojska med komuniste prištevala onemogle starce in nebogljene otroke ter jih vlačila v grob na Rabu. Da je bila umrljivost v tem koncentracijskem taborišču tako strašna, je vzrok sodelovanje med cesarsko vojsko in komunisti.« Komunisti naj bi imeli v taborišču vso oblast, ko naj bi »uganjali nasilje nad nekomunističnimi interniranci ter jih izkoriščali. To sodelovanje se je kazalo tudi v dejstvu, da prav na Rab skoraj ni bilo mogoče pošiljati internirancem paketov in denarja.« Krivdo se pripisuje dejstvu, da so bili ti predeli leta 1942 in pozimi 1943 pod oblastjo »komunističnih tolp« ter da naj bi poveljstvo komunistične narodnoosvobodilne vojske strogo prepovedalo pošiljati internirancem iz teh krajev kakršno koli pomoč. Razlog za to naj bi bil ta, da so bili ti ljudje po ogromni večini nasprotniki komunizma in da naj bi bilo OF do tega, da izginejo s sveta. Če pa naj bi paketi prišli do Reke in Raba, jih stradajoči ujetniki naj ne bi dobili zaradi zadržanja cesarskih savojskih

⁷² *Prav tam*, str. 117–119. Neresnične navedbe demantirajo tudi podatki iz zaplenjenega arhiva italijanske pehotne divizije Isonzo, ki je imela sedež v Novem mestu.

⁷³ Slovenski dom je bil tednik za politična in kulturna vprašanja, ki so ga izdajali domobranci z dovoljenjem okupatorja, nacistične Nemčije.

⁷⁴ Žlindra, *Slovenski dom 1944*, str. 28.

⁷⁵ Kaltnekar, *Sprava*, str. 16.

oblasti. Kasneje, ko je Rab postajal »le prekričeča in prenečloveška zadeva«, naj bi cesarska savojska vojska trdila, da je 12000 Slovencev odpeljala tja, da bi jih zaščitila pred komunisti.⁷⁶ Iz Črnih bukev izvemo izkrivljeno resnico, in sicer, da so npr. med tistimi, ki so lahko šli predčasno iz taborišča Kampor, »bili sami komunisti«. Črne bukve krivdo komunistom pripišejo tudi z naslednjo navedbo: »Če bi slovenski komunizem ne bil zakrivil nobenega drugega greha kakor samo Rab, je to tak zločin, kakor ga naša zgodovina ne pomni.«⁷⁷

Predsednik izvršnega odbora OF Josip Vidmar je imel na Zboru odposlancev slovenskega naroda, ki je zasedal v Kočevju od 1. do 3. oktobra 1943, na prvi slavnostni seji otvoritveni govor, v katerem je kot odgovor na očitke, ki jih najdemo v Črnih bukvah glede krivde, povedal takole: »Na deset tisoče Slovencev je razgnanih, interniranih in zaprtih po sovražnih deželah. Vse to so tovariši, kakor so trdili naši nasprotniki, narodni izdajalci – belogardisti in mihajlovičevci, sadovi osvobodilne borbe, gibanja, ki smo ga mi člani Izvršnega odbora pričeli in vodili. Po trditvah teh ljudi smo kajpada mi krivi vsega tega gorja, ki je zadelo slovenski narod. To je obtožba zoper Izvršni odbor, ki ste jo v preteklem letu lahko neštetokrat slišali in brali. Zdaj čujte naš odgovor. Predvsem mora biti vsakomur jasno, da je ta obtožba že po svojem obsegu brezvestno pretirana. Italijani so kakor zdaj pri nas 20 let divjali na Primorskem, kjer se ni nihče upiral z orožjem v roki. Naši tovariši Primorci vam lahko povedo o marsikakšni požgani vasi, o marsikakšnem novem in prezgodnjem grobu in o velikih množicah, zaprtih in mučenih Slovencev. /.../ Teh zverstev prav gotovo ni povzročil šele naš odpor, bila so načrtno pripravljena. Naš osvobodilni boj jih je mestoma zavrnil, mestoma pa tudi sprožil. To je točna resnica. /.../ Za vsakega poštenega Slovenca je edini krivec okupator, tuj razbojnik, ki nam je prišel delat silo, ne pa mi, ki smo se branili zoper njegovo nasilje. To je očitno celo za vsako zdravo mislečo pamet, samo našim domačim izdajalcem to ni hotelo biti jasno. Zakaj ne? Ker so bili pomagači tujega roparja. Če bi obtožili njega, bi morali tudi sebe. Krivde tedaj nikakor ne moremo priznati nobene. Priznamo pa, kakor že rečeno odkrito, da je bil ponekod osvobodilni boj povod za sovražnikovo dejanje.«⁷⁸ V imenu »slovenskega ljudstva« so anonimne Črne bukve v sklepu tožile »kot narodne in človeške zločince« z zahtevo kazni OF, natančneje vse člane Izvršnega odbora OF, KPS in njen Centralni komite, bivše in sedanje vrhovne poveljnike slovenske NOV, voditeljico Varnostno obveščevalne službe (VOS) ter njenega političnega komisarja, Antifašistično zvezo narodne osvoboditve Jugoslavije (AVNOJ) s predsednikom ter vse njene zastopnike, člane vrhovnega plenuma OF ter na koncu poveljnika savojske II. armade, vse poveljnike cesarskega II. armadnega

⁷⁶ Črne bukve, str. 220. Seznam žrtev, prav tam, str. 228–244.

⁷⁷ Prav tam, str. 227. Prvi predsednik KUZOP za Slovenijo Šnuderl je na podlagi zbrane gradiva leta 1944 napisal brošuro kot odgovor na propagandistična dela nasprotne strani. Nekaj izvodov je bilo vezanih v zeleno padalsko svilo. Partizanska tiskarna je imela sedež na osvobojenem ozemlju na Goteniškem Snežniku.

⁷⁸ DZOK, str. 13–14. Vidmar se je v citiranem govoru dvakrat kritično dotaknil tedanjih razmer, kar odpira tudi vprašanje kasnejše sprave med Slovenci.

zboru v Ljubljani ter »vse Savojske cesarske dostojanstvenike in oblastnike, ki so zločinsko delo OF proti Slovincem kakorkoli podpirali.«⁷⁹

Namesto uvoda je v objavljenih dokumentih o Kočevskem zboru ob desetletnici leta 1953 uporabljen sestavek o Zgodovinskem zboru, ki ga je napisal Boris Kidrič, tedanji prvi sekretar Izvršnega odbora OF Slovenije, ki je bil objavljen v Slovenskem poročevalcu št. 24, z dne 17. 10. 1943. Zbor je enodušno obsodil kolaboracijo ter zahteval, naj jo narodna oblast energično, brez usmiljenja iztrebi. »S tem je dal /.../ kar najodločnejši odgovor vsem tistim ljudem brez hrbtenice, ki bi radi pomirili ogenj in vodo, podjarmljeni narod in njegovega zatiralca, borca za svobodo in ogabnega izdajalca.«⁸⁰

Morda je ponudil italijanski general Vittorio Ruggero v pogovoru s škofom Rožmanom jeseni 1942 odgovor glede sprave med Slovenci: »Povedal Vam bom odkrito, kaj jaz mislim o MVAC. Nisem Slovenec, a tako gledam na Slovence in njihov boj: MVAC nam Italijanom mnogo pomaga /.../ a med vami Slovenci ustvarja takšno sovraštvo, da ga petdeset let ne boste mogli odpraviti.«⁸¹ Po kapitulaciji Italije je bila na konferenci zaveznikov v Moskvi oktobra 1943 izdana Moskovska deklaracija, po kateri so se tri velesile Velika Britanija, Sovjetska zveza (SZ) in Združene države Amerike zavezale, da bodo vojne zločince vsepovsod zasledovale in jih izročale v sojenje vladam prizadetih držav. Zločincem naj bi sodilo posebno medzavezniško sodišče. S to deklaracijo je bila dana osnova za ustanavljanje organov za ugotavljanje zločinov okupatorjev po raznih državah, ki so bile prizadete s strani italijanskih in nemških okupatorjev zaradi vojnih zločinov. Narodno-osvobodilno gibanje je z namenom dokumentiranega zbiranja gradiva o storilcih in zločinih ustanovilo Državno komisijo za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev s kompetenco za vse ozemlje Jugoslavije, analogno temu pa je bil 19. 2. 1944 v Črnomlju sprejet Odlok o ustanovitvi Komisije pri Predsedstvu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev.⁸² Slovenska komisija je prva v Jugoslaviji pričela z delom, zato ni imela še nobenih zgledov, niti posebnih direktiv za delo. Zgledovala se je lahko le po SZ, ki je nemške vojne zločince postavila pred sodišče (npr. proces v Harkovu), izvedla javno razpravo proti njim in nato tudi javno izvršila smrtno kazen. Ena izmed temeljnih nalog KUZOP je izhajala iz moskovske izjave zaveznikov: »Potrebno je, da objavimo svojo odločitev, da nihče, ki je sodeloval v teh zverstvih, ne bo ušel kazni. /.../ Vsi oni, ki pri zločinih sodelujejo, bodo kaznovani.« Tako je slovenska komisija začela zbirati obtežilno gradivo zoper vojne zločince. Potrebno je bilo vzpostaviti mrežo organov po krajih, kjer je to vsled vojne bilo možno. Šele ko so ljudje prepoznali pomen dela komisije, so začeli prijavljati zločine. Član komisije Fedor Košir je zapisal, da je »problem predstavljal tudi strah prijaviteljev pred maščevanjem sovražnika, ki bi gotovo nastopil neusmiljeno proti vsakomur, ki

⁷⁹ Več o imenih obsojenih posameznikov *Črne bukve*, str. 245–247. Anonimno delo se pripisuje Mirku Javorniku. Saje, *Belogardizem*, op. št. 53, str. 230.

⁸⁰ DZOK, str. 5; več o zlomu kolaboracije Saje, *Belogardizem*, str. 542–572.

⁸¹ *Pismo škofa Rožmana* (faksimile), 7. marec 1944. Prav tam, str. 599.

⁸² DLO I, dok. št. 112, str. 141; prim. Guštin, *Kronika naše Kalvarije*, str. 240.

bi si upal prijaviti njegove zločine«. Komisija je po ustanovitvi leta 1944 delovala na osvobojenem in na pol osvobojenem ozemlju. Ustanovljene so bile podružnice za Gorenjsko in Koroško, za SV Slovenijo, pri Pokrajinskem Narodno osvobodilnem odboru za Slovensko Primorje in Trst pa še posebna komisija. Po osvoboditvi je bil sedež slovenske komisije prenesen v Ljubljano. Po kapitulaciji Italije so se ohranili arhivi italijanskih divizij, ki so bile razmeščene po slovenskem ozemlju in dokumenti ostalih okupatorskih oblasti. Posebno poglavje predstavlja obtožno gradivo zoper okupatorjeve sodelavce. Košir jih označuje kot ljudi, ki so povsod iskali le osebne koristi, ne pa napredek in blagor naroda. »Bali so se ljudske volje, zato so pustili ljudstvo v nevednosti, ga slepili z lažnimi obljubami. Bili so vdani hlapci okupatorju, v borbi proti lastnim bratom pa so bili okrutnejši kot gospodar sam /.../ Slovenija in tudi Jugoslavija bi neprimerno manj pretrpela, če bi bil narod složen, če se ne bi pojavili med njim izvržki, kot so bili organizatorji italijanske pomožne vojske MVAC, sestavljene iz sinov slovenskih mater in očetov, in zločinci, kot je bil izdajalec Rupnik, organizator slovenskega domobranstva, pomožne vojske nemškega okupatorja.«⁸³ KUZOP je zbrala tudi podatke o zločinih tistih okupatorjevih domačih pomagačev, ki so po vojni pobegnili preko meja. V smislu določb Moskovske deklaracije so oblasti po vojni tudi zahtevale njihovo vrnitev. Komisija je verjela, da bo z zbranim gradivom dokumentov italijanskega okupatorja kot sosednje države lahko na mirovni konferenci dokazala krivdo.⁸⁴

Na sedežu OZN v New Yorku je pri komisiji za vojne zločine zbrana dokumentacija o 883 italijanskih vojnih zločincih, ki so v času italijanske okupacije 1941–1943 delovali na takrat okupiranem območju. Vsaj sto od njih je odgovornih za zločinska dejanja na območju Ljubljanske pokrajine, vendar nihče od njih ni bil kaznovan niti izročen pravosodnim organom naše države.⁸⁵

Sklep

Italijanski okupator je na primeru internacij Slovencev v koncentracijska taborišča odkrito kršil načela mednarodnega prava. V primeru izpustov iz taborišč je uporabljal naslednje metode: vabljenje internirancev k sodelovanju, priporočila, osebne zveze, podkupovanje in namerno počasnost pri reševanju vlog. Grozljive razmere v taboriščih in strah pred dokončnim izstradanjem so povzročili, da so se nekateri interniranci odzvali odkritim italijanskim pozivom, kar je razvidno iz ohranjenih prošenj za izpust, v katerih interniranci izražajo svojo pripravljenost za sodelovanje (MVAC). Pri tem je okupator izrabljal tudi podporo dela Slovencev in spretno izkoriščal njihovo notranjo razklanost.

⁸³ Košir, *Komisija za ugotavljanje zločinov*, str. 80.

⁸⁴ Prav tam, str. 81. Glede na zaplete v pogajanjih glede mejnega vprašanja po drugi svetovni vojni na pariški mirovni konferenci se je pokazalo, da niti argumenti te vrste nimajo ustrezne teže. Italija namreč niti enega vojnega zločinca ni postavila pred sodišče.

⁸⁵ <http://www.dnevnik.si/tiskane>.

Objavljeni viri

- Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji. 1. knjiga* (DLO I). Zbral in uredil Makso Šnuderl. Izdaje društva pravnikov LRS, sekcija za partizansko pravo. Ljubljana: Tiskarna Toneta Tomšiča, 1949:
- DLO I, dok. št. 112, str. 141: Odlok o ustanovitvi komisije pri Predsedstvu SNOS-a za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, 19. februar 1944.
- Pismo škofa Gregorija Rožmana uredniku Mirku Javorniku*, 7. marec 1944. Saje, Franček, Belogardizem. Mengeš: Ciceron, 2008, str. 599.
- Rab – Arbe – Arbissima. Konfinacije, Racije in internacije v Ljubljanski pokrajini 1941–1943. Dokumenti*.⁸⁶ Zbral in uvodno študijo napisal Tone Ferenc. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino: Društvo piscev zgodovine NOB, 2000:
- Dok. št. 361, str. 329: Poročilo poveljnika XI. armadnega zbora generala Gastona Gambare Komandi Slovenija – Dalmacija (2. armada) z dne 18. decembra 1942. Vojaška pošta 10. Zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju od 1. do 3. oktobra 1943. Dokumenti (DZOK). Uredil Milan Megušar – Borut. Ljubljana: Tiskarna Toneta Tomšiča, september 1953. Izdala in založila ob 10-letnici Zbora odposlancev Ljudska skupščina LRS.
- Zločini italijanskega okupatorja v Ljubljanski pokrajini. I. Internacije. Dokumenti* (DIN). Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo (KUZOP), Institut narodne osvoboditve pri predsedstvu vlade LRS. Ljubljana: Ljudska pravica, 1946:
- DIN, dok. št. 90a, str. 170: Urgentno tajno poročilo poveljnika XI. Armadnega zbora generala Maria Robottija z dne 17. aprila 1942, št. 02/2928.
- DIN, dok. št. 90b, str. 171: Giovanni De Filippis, karabinjerski poročnik, Poročilo o položaju, 4. julija 1942, št. 5/15.
- DIN, dok. št. 88a, str. 168: Odgovor generala Maria Robottija, akt št. 02/7159 z dne 21. julija 1942 na dopis št. 1248/26/Ris visokega komisarja Emilia Graziolija, z dne 16. julija 1942.
- DIN, dok. št. 89, str. 169: Vloga župnika Franca Majdiča iz Sodražice in Antona Gornika, župnega upravitelja v Gori-Petrinjcih Visokemu komisarju v Ljubljani z dne 29. oktobra 1942.
- DIN, dok. št. 88, str. 168: Vloga župnika v Želimljah pri Igu Cirila Milavca Poveljstvu II. armade z dne 12. novembra 1942.
- DIN, dok. št. 81, str. 164–165: Promemoria – Poročilo komisije poveljstvu XI. Armadnega zbora, 28. november 1942 (zapisal poročnik Maggugliani).
- DIN, dok. št. 85, str. 166: Vloga MVAC v Dolenji vasi pri Ribnici, 19. november 1942; Odločba poveljstva XI. Armadnega zbora o izpustu, 29. november 1942, št. 3/800-4.
- DIN, dok. št. 82, str. 165: Promemoria – Osnutek ukrepov za osvoboditev vojakov bivše jugoslovanske armade, sestavljen pri poveljstvu XI. Armadnega zbora po načelniku generalnega štaba Brunu Luciniju, začetek januarja 1943.
- DIN, dok. št. 86, str. 167: Vloga poveljstva MVAC Horjul komandi I. Bataljona, 3. januar 1943, podpisan Alojzij Bastič.
- DIN, dok. št. 91, str. 171: Gastone Gambaro, poveljnik XI. Armadnega zbora: Predlog višjemu poveljstvu oboroženih sil Slovenije-Dalmacije o izpustitvi Rupnikovih sorodnikov z dne 4. januarja 1943, št. 06/40.
- DIN, dok. št. 83, str. 165: Predlog poveljnika XI. Armadnega zbora generala Gastona Gambare, 5. januar 1943, št. A. V. 06/42 na Intendanco Višjega poveljstva oboroženih sil Slovenije-Dalmacije.

⁸⁶ Navedeni italijanski dokumenti so prevedeni v slovenščino. V italijanskem izvorniku so objavljeni v citiranih knjigah.

- DIN, dok. št. 89 a, str. 169. Zaupni dopis Umberta Rosina, okrajnega komisarja Okrajnega glavarstva v Logatcu župnemu upravitelju pri St. Vidu nad Cerknico (Francu Pezdirju, op. V. Š.) z dne 8. januarja 1943, št. 23/Ris.
- DIN, str. 101: Dopis Ettoreja Giovanninija, poveljnika XIV bataljona karabinjerjev, na Poveljstvo karabinjerjev XI. Armadnega zbora dne 17. januarja 1943, št. 12/4 Seg.
- DIN, dok. št. 94, str. 173: Dopis intendance višjega poveljstva oboroženih sil Slovenije-Dalmacije z dne 17. februarja 1943. št. 3794/18/i.c.
- DIN, dok. št. 87, str. 167: Dopis št. 3/1866 z dne 2. marca 1943 Visokemu komisariatu Ljubljanske province, podpisan Giuseppe Agueci.
- DIN, str. 100: Pismo Maria Robottija, poveljnika Višjega poveljstva oboroženih sil Slovenije-Dalmacije, z dne 30. marca 1943, akt št. 02809.
- DIN, dok. št. 84, str. 166: Poročilo poveljnika oz. zveznega častnika pri oddelku MVAC v Preserju, podporočnika Lina Magnaguagna z dne 1. junija 1943.
- DIN, dok. št. 93, str. 172: Salvatore Riccioli: Poročilo XIV bataljona karabinjerjev – Kočevska reka, z dne 13. junija 1943, št. 176/5.
- DIN, dok. št. 95, str. 174. Pismo Italijanke Eugenie Ferraro iz Ljubljane karabinjerju Guglielmu Montone pri XIV. Bataljonu karabinjerjev v Ribnici z dne 5. avgusta 1943.
- DIN, dok. št. 96, str. 174: Pismo podpolkovnika Giuseppeja Aguecija, poveljnika karabinjerjev pri XI. Armadnega zboru, (prejemnik kapetan Roberto Balbo di Vinadio) z dne 27. avgusta 1943, št. 19/3 13. 20. 16.
- DIN, dok. št. 92, str. 172: Luigi Maggiore Perni: Poročilo poveljnika divizije Cacciatori delle Alpi št. 4878 z dne 30. avgusta 1943.

Vojni tisk – brošure

- Črne bukve o delu komunistične osvobodilne fronte proti slovenskemu narodu*, Ljubljana, 1944, 247 str.
- Matejev, S., *Rab*. Kočevski rog: Partizanska tiskarna, 1944, 51 str.
- Šnuderl, Makso, Uvodna beseda. *Rab*. Kočevski rog: Partizanska tiskarna, 1944, str. 3–5.
- Šnuderl, Makso, *Fašistično domobransko nasilje nad Slovenci*. Komisija za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih hlapcev pri predsedstvu SNOS, Tiskarna Triglav, 1944, 184 str.

Ustni viri

- Intervju z dr. Matjažem Ambrožičem*, 21. 2. 2006, Župnišče Nove Stožice. Petrovič, Kika, Trampuž, Liana, *Ali sem kriv? Vpliv ljubljanskega škofa Gregorija Rožmana v letih 1941–1945*. Raziskovalna naloga. Ljubljana: Gimnazija Bežigrad, 2006, str. 40–43.
- Intervju z dr. Božom Repetom*, 23. 2. 2006, Filozofska fakulteta. Petrovič, Kika, Trampuž, Liana, *Ali sem kriv? Vpliv ljubljanskega škofa Gregorija Rožmana v letih 1941–1945*. Raziskovalna naloga, Ljubljana: Gimnazija Bežigrad, 2006, str. 44–50.
- Intervju z zasl. prof. dr. Ljubom Bavconom*, 14. 2. 2006, Pravna fakulteta. Petrovič, Kika, Trampuž, Liana, *Ali sem kriv? Vpliv ljubljanskega škofa Gregorija Rožmana v letih 1941–1945*. Raziskovalna naloga, Ljubljana: Gimnazija Bežigrad, 2006, str. 39.

Časopisni viri

- Brajer, Ciril, Zadnja izpoved Antona Puha: »Bil sem domobranec«. Pričevanja o zločinu nad lastnim narodom. *Nedeljski dnevnik*, l. 48, št. 17, 26. aprila 2009, str. 10.
- Horvat, Marjan, Škof Rožman med sodbo sodišča in sodbo vesti. *Mladina*, št. 45, 13. november 2009, str. 29.
- Janež, Herman, Dan Spomina. *Svobodna misel*, l. 18, št. 17, 11. september 2009, str. 26.

- Gombač, M. Boris, Ko je umrl moj oče – Quando mori mio padre. *Svobodna misel*, l. 18, št. 22, 27. november 2009, str. 14–16.
- Kaltnekar, Zdravko, Sprava. *Svobodna misel*, l. 18, št. 15, 14. avgust 2009, str. 16–17.
- Kirn, Stane, Zakaj taborišče na Rabu? *Svobodna misel*, l. 17, št. 17, 12. september 2008, str. 16–17.
- Kirn, Stane, Vprašanja za gospoda nadškofa Urana. *Dnevnik*, l. 59, št. 92, 21. april 2009, str. 22.
- Kramberger Škerl, Uroš, Intervju Janez Winkler, upokojeni načelnik policije: Danes je roka politike desetkrat daljša kot v mojem času. *Dnevnik, priloga Objektiv*, l. 59, št. 79, 4. april 2009, str. 12.
- Kristan, Ivan, Parazita sta bila kolaboracija in protirevolucija (polemika). *Delo, Sobotna priloga*, l. 8, 2009, str. 35–36.
- Nežmah, Bernard, Dokumenti o razvpitem sodnem procesu zoper škofa Rožmana (ocena knjige). *Mladina*, št. 45, 13. november 2009, str. 66.
- Pleterski, Janko, Nujnost kolaboracije ali nujnost upora. *Svobodna misel, priloga Novi razgledi* št. 12, l. 19, št. 8, 23. april 2010, str. 6.
- Vratuša, Anton, Podpolkovnik Cuiuli in njegov pes. Resnica o smrti vodje italijanskega taborišča na Rabu. *Svobodna misel*, l. 18, št. 6, 27. marec, 2009, str. 14–16.
- Žlindra, Polde, Kaj je pisal Slovenski dom leta 1944. *Svobodna misel*, l. 18, št. 15, 14. avgust 2009, str. 28.

Elektronski viri

- <http://kodelja.worldpress.com/2007/12/07/rab-in-bozicne-teme/>, 13. 8. 2009.
- http://www.dnevnik.si/tiskane_izdaje/nedeljski/1042209014, 13. 8. 2009.

Neobjavljena dela

- Petrovič Kika, Trampuž Liana, *Ali sem kriv? Vpliv ljubljanskega škofa Gregorija Rožmana v letih 1941–1945*. Raziskovalna naloga, (mentorja: dr. Viljenka Škorjanec, Kristijan Jeršin Tomassini). Ljubljana: Gimnazija Bežigrad, 2006.

Literatura

Monografije

- Andrassy, Juraj, Bakotić, Božidar, Budislav Vukas, *Međunarodno pravo I*. Zagreb: Školska knjiga 1995.
- Bacque, James, *Druge izgube (Preiskava o smrti približno milijona nemških vojaških ujetnikov v ameriških in francoskih taboriščih po drugi svetovni vojni)*. Prevod Andrej Poznič. Mengeš: Ciceron, 2007.
- Capogreco, Carlo Spartaco, *I campi del Duce. L'internamento civile nell'Italia fascista (1940–1943)*. Torino: Einaudi, 2004.
- Čipić Rehar, Marija, Dolinar, France M., Griesser Pečar, Tamara, Otrin Blaž, Visočnik Julijana, *Med sodbo sodišča in sodbo vesti: dokumenti sodnega procesa proti škofu Gregoriju Rožmanu*. Ljubljana: Družina, 2009.
- Ferenc Tone, *Rab – Arbe – Arbissima. Konfinacije, Racije in internacije v Ljubljanski pokrajini 1941–1943. Dokumenti*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino: Društvo piscev zgodovine NOB, 2000.

- Gombač, Metka, Gombač, Boris M., Mattiussi, Dario, *Quando mori mio padre. Disegni e testimonianze di bambini dai campi di concentramento del confine orientale (1942–1943)*. Gorica: Center Leopoldo Gasparini, 2004.
- Griesser-Pečar, Tamara, Dolinar, France Martin, *Rožmanov proces*. Ljubljana: Družina, 1996.
- Jan, Ivan, *Škof Rožman in kontinuiteta: zahteva po škofovi rehabilitaciji: ponoven izziv resnice*. Ljubljana: samozaložba, 1998.
- Jezernik, Božidar, *Italijanska taborišča za Slovence med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije, 1997.
- Kersevan, Alessandra, *Lager Italiani, pulizia etnica e campi di concentramento fascisti per Jugoslavi 1941-1943*. Formigine: Biblioteca: Daria Bertolani Marchetti, 2008.
- Kolarič, Jakob, *Duhovna podoba velike osebnosti na prelomu časa, I. del*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1967.
- Kolarič, Jakob, *Duhovna podoba velike osebnosti na prelomu časa, II. del*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1970.
- Kolarič, Jakob, *Duhovna podoba velike osebnosti na prelomu časa, III. del*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1977.
- Mikuž, Metod, *Pregled zgodovine Narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji*. 1. knjiga, Ljubljana: Cankarjeva Založba, 1960.
- Proces proti vojnim zločincem in izdajalcem Rupniku, Rosenerju, Rožmanu, Kreku, Vizjaku in Hacinu*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod, 1946.
- Repe, Božo, *Sodobna zgodovina: Zgodovina za 4. letnik gimnazij*. 1. izdaja. Ljubljana: Modrijan, 1998.
- Saje, Franček, *Belogardizem*. 3. izdaja. Mengeš: Ciceron, 2008.
- Slovenski veliki leksikon A-G*. 1. izdaja, 1. natis, Zvezek 1. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2003.
- Slovenski veliki leksikon, P-Ž*. 1. izdaja, 1. natis, Zvezek 3. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005.
- Zločini italijanskega okupatorja v Ljubljanski pokrajini. I. Internacije*. Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo, Institut narodne osvoboditve pri predsedstvu vlade LRS. Ljubljana: Ljudska pravica, 1946.

Članki

- Dolinar, France Martin, Slovenska škofa in okupacija. (ur. Zdenko Čepič, Damijan Guštin, Jurij Perovšek). *Slovinci in leto 1941. Zbornik razprav*, Ljubljana, 2001, Prispevki za novejšo zgodovino (PNZ), l. 41, št. 2), str. 201–210.
- Ferenc, Tone, Primorska in italijanska koncentracijska taborišča. (ur. Zdenko Čepič, Damijan Guštin, Nevenka Troha). *Zbornik Milice Kacin Wohinz*, Ljubljana, 2000, PNZ, l. 40, št. 1, str. 197–220.
- Gombač, Metka, Otroci v italijanskih koncentracijskih taboriščih: 1942–1943. *Arhivi*, l. 28, št. 2, 2005, str. 389–394.
- Guštin, Damijan, Kronika naše Kalvarije pod Italijo. (ur. Zdenko Čepič, Damijan Guštin, Nevenka Troha). *Zbornik Milice Kacin Wohinz*, Ljubljana, 2000, PNZ, l. 40, št. 1, str. 239–254.
- Košir, Fedor, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njen pomen. 1946 leto obnove in dela. (ur. Ignac Koprivec). *Koledar Osvobodilne fronte Slovenije*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod, Tiskarna ljudske pravice, 1946, str. 80–81.
- Mikuž, Metod, O nepravih duhovnikih. 1946 leto obnove in dela. (ur. Ignac Koprivec). *Koledar Osvobodilne fronte Slovenije*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod, Tiskarna ljudske pravice, 1946, str. 198–199.

RIASSUNTO

I metodi italiani di rilascio dai campi di concentramento

Viljenka Škorjanec

L'articolo si basa sull'analisi dei documenti ufficiali italiani, che durante la fuga dell'occupatore, avvenuta dopo la capitolazione dell'Italia, vennero lasciati a Ljubljana. Gli originali vennero custoditi dalla Commissione per l'accertamento e la verifica dei delitti degli occupatori e dei collaborazionisti, che dopo la guerra curò anche l'edizione di alcuni di questi documenti. Il materiale a riguardo gli internamenti dimostra una ingiustificabile violazione del diritto internazionale da parte dell'occupatore italiano, che sottopose gli Sloveni ad una barbarie criminale, per la quale nonostante la Dichiarazione di Mosca e i documenti probatori nessuno fu punito.

La svolta nella seconda guerra mondiale provocò anche nella Provincia di Ljubljana un cambiamento della tattica italiana. Nel novembre del 1942 per via del crescente disordine il reparto del Comando dell'XI Corpo d'Armata, al quale venivano inviate le richieste di rilascio dai campi di concentramento, decise di istituire una commissione speciale, che in base alle richieste avrebbe avuto il compito di preparare le proposte per il rilascio dei singoli internati. All'inizio la commissione, critica nei riguardi dei metodi di rilascio attuati fino ad allora, dava ancora l'impressione di essere un organo serio, ma dal marzo del 1943 in poi prevalsero di nuovo i metodi già sperimentati ed attuati: invitare gli internati alla collaborazione, raccomandazioni, conoscenze personali, corruzione e una intenzionale lentezza nell'esaminare le richieste. Le domande di rilascio, che si sono conservate, mostrano che alcuni internati per via delle condizioni terribili, in cui vivevano nei campi di concentramento, e della paura di perire di fame furono spinti ad accettare i non celati inviti italiani alla collaborazione. Nelle richieste di rilascio infatti questi internati esprimono la loro disponibilità a servire nelle unità della Milizia volontaria anticomunista. Malgrado gli esiti positivi delle domande la mortalità dei malati aumentava anche per via delle troppo lunghe procedure con cui venivano esaminate le richieste di rilascio. Invece di rilasciare gli internati, le richieste dei quali venivano accolte, venivano rilasciati gli internati, per i quali non vennero richieste nessuna inchieste, il che indica l'intervento di persone influenti.

Le testimonianze degli internati rivelano anche la lacerazione all'interno del popolo sloveno durante l'occupazione fascista, la quale fu abilmente sfruttata dall'occupatore italiano, sostenuto da una parte del clero sloveno, per il reclutamento di nuovi soldati. Riguardo i campi di concentramento nella stampa cattolica del 1944 le *Črne bukve* non poterono evitare il tono ideologico. I collaboratori dell'occupatore che provenivano dalle loro file venivano giustificati, denunciando i comunisti di un atteggiamento simile. Durante la guerra la risposta alle *Črne bukve* fu affidata agli opuscoli della stampa partigiana.

(prevedla Neva Makuc)